

Agnieszka Szykuła

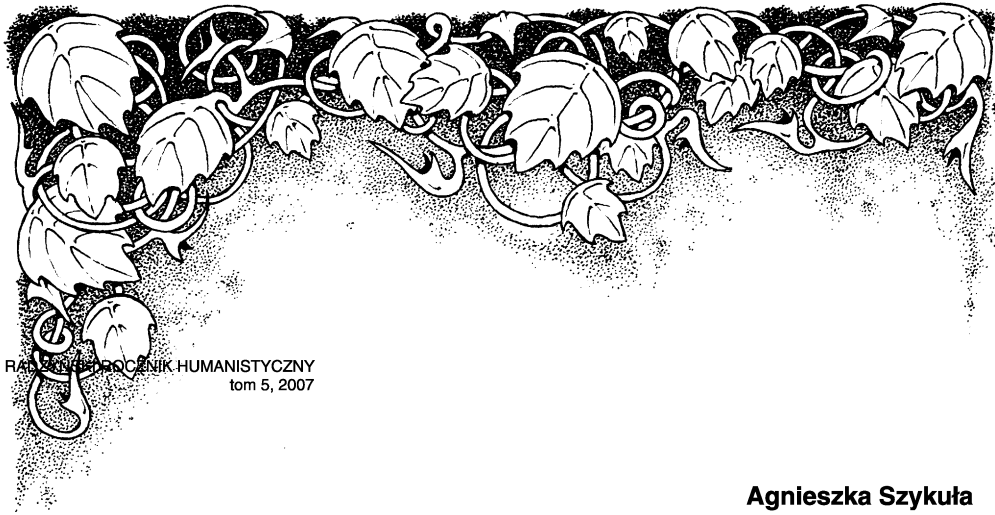
Tarnowscy w Łabuniach

Radzyński Rocznik Humanistyczny 5, 9-16

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PARAFIALNE PRACOWNIK HUMANISTYCZNY
tom 5, 2007

Agnieszka Szykuła

Tarnowscy w Łabuniach

Łabunie to niewielka miejscowość położona w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego w powiecie zamojskim. Reprezentacyjnymi dla Łabuń są istniejące do dziś obiekty zabytkowe: sakralne, świeckie oraz przemysłowe. Należą do nich kościoły wzniesiony w stylu renesansu lubelskiego, rokokowy pałac z parkiem i zabudowaniami folwarcznymi oraz browar piwny, młyn i gorzelnia. Każdy z tych obiektów został wzniesiony z inicjatywy kolejnych właścicieli dóbr Łabunie.

Murowany jednonawowy kościół w ośrodku siedemnastowiecznego klucza – Łabuniach, ufundował w roku 1605 ówczesny właściciel tych ziem, Jarosław Oleśnicki¹. W połowie XVIII w. z inicjatywy właściciela Łabuń Jana Jakuba Zamoyskiego został wzniesiony rokokowy pałac. Autorem tej okazałej budowli jest przypuszczalnie Bernard Meretyń². Zagospodarowano również przestrzeń wokół rezydencji Zamoyskiego. Na zespół pałacowo-parkowy składa się ponadto zespół oficyn bocznych, kasztelanka, pawilon i stajnia.

Równie korzystny dla budownictwa na terenie tej miejscowości był wiek XIX. Dobra Łabunie oraz sąsiednia miejscowość Łabuńki w roku 1801 zostały sprzedane przez siostrzeńca Jana Jakuba Zamoyskiego, Michała Wielhorskiego, Stanisławowi Grzębskiemu herbu Jastrzębiec, tajnemu radcy i szambelanowi cesarsko-królewskiemu, żonatemu z Teklą ze Stadnickich³. W roku 1815, na mocy testamentu spisanej przez wspomnianą Teklę ze Stadnickich Grzębską, miejscowość Łabunie

¹ Archiwum Parafialne w Łabuniach, Księga wizytacji kanonicznych dziekanów zamojskich parafii Łabunie (knlb.).

² Hipotezę taką wysunął prof. Jerzy Kowalczyk.

³ „Tygodnik Ilustrowany”, nr 291/1881, s. 63-64.

otrzymała w spadku jej córka Antonina⁴. Zawierając związek małżeński w 1826 r. z Feliksem Amorem hrabią Tarnowskim wniosła mu w posagu odziedziczone po rodzicach włości. Przez następne półwiecze Łabunie stanowiły własność kolejnych spadkobierców z rodu Tarnowskich.

Z analizy akt notarialnych, testamentów i umów zawieranych z kupcami wynika, że Tarnowscy kładli szczególny nacisk na rozbudowę przemysłu gorzelnianego i uprawę roli. Wzniesiony i rozbudowany został wówczas w Łabuniach browar piwny i gorzelnia, na rzece Łabuńce działał młyn wodny. Powiększone zostały należące do Tarnowskich folwarki w Łabuniach oraz sąsiednich miejscowościach: Ruszowie i Wólce Łabuńskiej⁵. Majątek ten mógł dobrze prosperować dzięki inwestycjom finansowym Feliksa Tarnowskiego. W roku 1841 i 1844 zostały spisane umowy, z których wynika, że Feliks otrzymał wówczas pokaźny majątek po rodzicach Zuzannie z Jełowickich i Antonim Tarnowskich⁶.

Feliks urodził się w roku 1810 przypuszczalnie w Krasnobrodzie, położonym około 30 kilometrów od Zamościa, w tej miejscowości również dorastał⁷. Zachowany wykaz sprzętów znajdujących się we dworze w Krasnobrodzie: obszerna biblioteka, numizmaty oraz modne wówczas zbierane przez ziemian i szlachtę *muszle i minerały*, pozwalają nam określić Feliksa Tarnowskiego jako człowieka posiadającego szeroką wiedzę z wielu dziedzin⁸. Wśród gromadzonych przez Tarnowskiego w bibliotece w Łabuniach książek uwagę zwraca pokaźna ilość prac z dziedziny rolnictwa i ogrodnictwa⁹.

Trudno natomiast przy dzisiejszym stanie badań ustalić jakiegokolwiek fakty z młodości Antoniny Grzębskiej. Z pewnością wychowywała się ona wraz z siostrą Teofilą przy rodzicach w Łabuniach, wzrastając w otoczeniu wysokiej klasy architektury. Pewne zbiory biblioteczne w pałacu łabunieckim posiadał ich ojciec, Stanisław Grzębski. Nie zachował się jednak wykaz tych książek¹⁰.

Antonina z Grzębskich i Feliks Tarnowscy mieli czworo dzieci: Jana Amora,

⁴ Sąsiednią wieś, Łabuńki, otrzymała siostra Antoniny, Teofila, żona barona Kajetana Karnickiego, M. Wituski, *Pałac w Łabuńkach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XXXII, 1970, nr 3-4, s. 307.

⁵ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta notariusza Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, nr rep. 271 z 1851 r., s. 1501.

⁶ APZ, Akta notariusza Jana Kantego Kosteckiego w Szczepieszynie, nr rep. 161 z 1844 r.; tamże, Akta notariusza Antoniego Dąbrowskiego w Szczepieszynie, nr rep. 15 z 1841 r.

⁷ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 60.

⁸ W testamencie Zuzanny z Jełowickich i Antoniego Tarnowskich z roku 1841 znajdujemy obszerny wykaz książek znajdujących się we dworze w Krasnobrodzie. Wśród książek francuskich, włoskich i polskich znajdowały się również *Geometria do szkół narodowych* – 3, 56 książek po Feliksie Tarnowskim – jego dawne szkolne; wśród innych książek na uwagę zasługują książki z zakresu historii: *Tablice genealogiczne monarchów polskich 2 tomy*, *Historia Książąt i królów Polskich*, prace z zakresu medycyny, czasopisma i poezje oraz z zakresu architektury: *Dzieło o architekturze przez Vignola po włosku* [...], APZ, Akta notariusza Antoniego Dąbrowskiego w...

⁹ Są to: *Dzieła ogrodowe hr. Wodzickiego* - 4 T.; *Dzieła Ogrodowe hr. Sierakowskiego* - 2 T., *Książka ogrodowa, Rolnictwo i ogrodnictwo, Porządek robót miesięcznych ogrodnika, Doświadczenie w gospodarstwie, Zabawa ogrodowa, Myśli w zakładaniu ogrodów*; tamże.

¹⁰ O zbiorach bibliotecznych Stanisława Grzębskiego wspomina Janusz Peter w pracy *Szkice z przeszłości miasta kresowego, Zamość 1947*, s. 77. Przypuszczalnie był to spis książek zawarty w akcie notarialnym wykonanym w kancelarii jednego z notariuszy Tomaszowskich w pierwszym ćwierćwieczu XIX w.

Gustawa, Antoniego i Felicję¹¹. Feliks Tarnowski począwszy od roku 1826, kiedy poślubił Antoninę z Grzębskich, do roku swojej śmierci (1851) przebywał niemalże przez cały czas na terenie dóbr Łabunie. Natomiast jego żona wraz z dziećmi, począwszy od lat pięćdziesiątych do osiemdziesiątych często podróżowała i zamieszkiwała przez pewien okres we Lwowie.

Tarnowscy mieszkali w Łabuniach w pałacu wzniesionym pół wieku wcześniej dla Jana Jakuba Zamoyskiego. Pałac ten wówczas połączony był z oficynami bocznymi ćwierćkolistymi, dwukondygnacyjnymi galeriami. Prowadziły do niego z dwu stron, od ogrodu i od dziedzińca, zewnętrzne dwuramienne schody¹². Wewnętrzne ściany pałacu zdobiły boazerie, obicia i umieszczone w płycinach, malowane sceny rodzajowe. Część wyposażenia pałacu, to jest meble, sprzęty pokojowe i kuchenne, pochodziły z rodzinnego dworu Feliksa Tarnowskiego w Krasnobrodzie. Wśród licznych stołów, stolików, sof, szaf, biurka i krzeseł warto wyszczególnić: „krzeseł orzechowych politurowanych masą ponsową, pilśnią wysłanych 4, komoda z kryjówkami jesionem fornirowana z zamkiem, biurko sosnowe drzewem orzecha włoskiego fornirowane z szufladą w której lustro na dole i dwoje drzwiczek szafiatek z zamkiem, kanapa zieloną masą wybita, z brązem jednym pilśnią, krzeseł z drzewa kapackiego 4.¹³ Wśród tego wyposażenia w pałacu znajdowały się również: parawan stary papierem wyklejany, lichterze ściennie potrójne złożone z drzewa -6, fortepian z drzewa orzechowego¹⁴, gitara hiszpańska i skrzypce – trzy pary, zegar ścienny w snycerskiej oprawie, 12 landszaftów, tablica miedziana wyobrażająca drzewo genealogiczne Tarnowskich”¹⁵.

Część sprzętów z dworu krasnobrodzkiego trafiła do pałacu łabunieckiego jeszcze w roku 1841. Feliks Tarnowski otrzymał wówczas po rodzicach okazały zbiór monet. Na uwagę zasługują: „dukat austriacki z Matką Boską z r. 1703, dukat niemiecki z roku 1691, dukat niemiecki z 1616 roku, dukat dawny polski Władysława z literami gotyckimi, numizmat kwadratowy z barankiem”, a także „półzłotek sardyński, 14 sztuk monety starożytnej rzymskiej”. Obok wyżej wymienionych monet w inwentarzu znalazły się: „medal na pamiątkę koronacji Stanisława Augusta, Medal Fryderyka Trzeciego, Medal cesarza Maksymiliana i medal na pamiątkę wskrzeszenia Królestwa Polskiego”. Do pałacu w Łabuniach trafiły także inne ciekawe rekwizyty otrzymane przez Feliksa po matce Zuzannie z Jełowieckich Tarnowskiej: „pierścień podwójny z dwoma oczkami w którym włosy za szkłem, klamerka także z włosami za szkłem, flaszeczka od perfum, kamyk aspirowy, portret dziecka za szkłem, i trzy kamyki marmurowe do przykładania papierów”¹⁶.

Inwentarz sporządzony po 35 latach zarządzania dobrami przez Feliksa Tarnowskiego, w 1851 r., potwierdza, iż dbał on o swoją posiadłość i potrafił nią zarzą-

¹¹ Najstarszy syn, Jan Amor, poślubił Natalię Drzewiecką, Gustaw w roku 1877 wziął ślub ze Stefanią Lubomirską, a żoną Antoniego była Wilhelmina Guzman de Komoma.

¹² A. Kurzątkowska, *Barokowy ...*, s. 203.

¹³ APZ, Akta notariusza Jana Kantego Kosteckiego w Szczepreszynie, sygn. 3, nr 237.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, Akta notariusza Michała Celejowskiego..., s. 1528-1529.

¹⁶ Tamże, Akta notariusza Antoniego Dąbrowskiego..., nr 15.

dzać. W inwentarzu tym posiadamy obszerny wykaz powozów, karet, dorożek, a także sprzętów gospodarskich, myśliwskich oraz pokaźny spis płodów ziemnych uzyskanych na gruntach Dóbr Łabunie¹⁷.

Ponadto Feliks Tarnowski roku swojej śmierci (1851) był właścicielem innych licznych posiadłości ziemskich. Na terenie dzisiejszej gminy Łabunie były to wspomniane folwarki w miejscowościach Ruszów i Wólka Łabuńska oraz dobra, majątki i osady poza jej obrębem. Były to dobra: Krasnobród, Jania, Hucisko, Mołowszyczna, Huta Stara, Rachodoszcze, Suchowola, Szewnia, Adamów, Potoczek, Bondyż, Trzpieciny, Husiny, Wólka Husińska, Hutki, Majdan, Potok i Bizowa, a także osady Kaczorki, Senderek, Feliksówka, Boża Wola i Hutków.

W roku 1843 Tarnowscy próbowali powiększyć swój majątek o miejscowość Cześniaki. Stąd pochodziła część sprzętów zakupionych do rozbudowywanego browaru gorzelnianego w Łabuniach. Pewne sprzęty z tej dziedziny gospodarki otrzymał również Tarnowski w spadku po swoich rodzicach.

Z analizy dokumentów notarialnych, na których widnieje podpis Feliksa Tarnowskiego, wynika, że jako właściciel ziemski skupiony był on na działalności gospodarczej. Należy również wziąć pod uwagę, że Feliks wkroczył w życie dorosłe z rzetelną wiedzą z tej dziedziny. Pozwoliło mu to na rozbudowanie i powiększenie na terenie klucza łabuńskiego, w jego ośrodku w Łabuniach, folwarku, browaru i gorzelni. Ponadto na terenie tym funkcjonowały dwa inne dobrze prosperujące folwarki.

Podczas gdy Tarnowski zajmował się działalnością rolniczą, jego żona, Antonina z Grzębskich, zasłużyła się dla kościoła parafii rzymskokatolickiej w Łabuniach. Do korpusu świątyni od strony południowej po roku 1871 została dobudowana kaplica fundacji Antoniny. Kaplica Tarnowskich wpisuje się w schemat mauzoleów wznoszonych na zlecenie różnych warstw społeczeństwa, dla których niezastąpionym pierwowzorem była Kaplica Zygmuntowska¹⁸. Jest to wzniesiona na planie kwadratu budowla, pokryta dachem dwuspadowym. Architektura kaplicy jest neoklasycystyczna. Lica elewacji wschodniej i zachodniej przecinają trzy filary (w tym jeden narożny) z umieszczonym pośrodku zakończonym półłukiem oknem, ujętym w profilowane ramy. Elewację północną zdobią cztery filary. Pośrodku tej ściany jest zamurowany, analogiczny jak w ścianach bocznych, otwór okienny. Poniżej znajdował się przypuszczalnie wchód do podziemia kaplicy, gdzie którym zostały umieszczone prochy rodziny Tarnowskich. Tę część architektoniczną, wysuniętą przed lico ściany, z oddzielnym zadaszeniem oraz całą elewację południową kaplicy na wysokości dachu, wieńczą tympanony.

Fundatorami części wyposażenia kaplicy są również kolejni członkowie rodu Tarnowskich. Na północnej ścianie został umieszczony neoklasycystyczny ołtarz przyścienny ze sceną Ukrzyżowania Jezusa Chrystusa, Marią i Janem Ewangelistą u krzyża¹⁹. W tympanonie wieńczącym nastawę ołtarzową widnieje kartusz herbowy z herbem Tarnowskich – Leliwa, wśród liściastych gałązek, potwierdzający fundatora

¹⁷ Tamże, Akta notariusza Michała Celejowskiego..., s.1528-1529.

¹⁸ B. Kaczorowski, *Dzieje Polski. O sztuce w Polsce*, Warszawa 1991, s. 49.

¹⁹ Ołtarz wykonany został w drewnie, polichromowany i pomalowany na czarno kontrastuje z wypaloną w glinie i pokrytą białą farbą sceną Ukrzyżowania.

tego obiektu. Na ścianach bocznych zawieszono, wykonane w marmurze, epitafia pochowanych w kaplicy: Feliksa Tarnowskiego, zmarłego 9 marca 1851 r. w Łabuniach, Adama Tarnowskiego, syna Teofili i Feliksa Tarnowskich, zmarłego 12 września 1885 r.²⁰, córki tychże, Felicji, zmarłej 30 grudnia 1867 r. oraz Antoniny z Grzębskich Tarnowskiej, zmarłej w 1880 r.²¹ Na uwagę zasługuje ponadto kuta żeliwna krata oddzielająca kaplicę od nawy kościoła.

Po śmierci Antoniny z Grzębskich i Feliksa Tarnowskiego część majątku odziedziczyła, urodzona 16 maja 1834 r. w Łabuniach, najmłodsza córka Felicja, która wyszła za mąż w 1858 r. za swojego stryjecznego brata, Jana Baptystę Marię Józefa Wojciecha Antoniego hrabiego Tarnowskiego²².

Część majątku Łabunie otrzymał w spadku także syn Jan Aleksander Tarnowski, żonaty z Natalią Drzewicką. Po tychże dziedziczył ich syn Jan Stanisław, urodzony w 1860 r. Był on ostatnim z Tarnowskich, który dysponował dobrami Łabunie, bowiem sprzedał tę własność ziemską pod koniec XIX w. Aleksandrowi Szepetykiemu²³.

Łabunie stanowiły własność kolejnych przedstawicieli rodu Tarnowskich niemalże przez całe XIX stulecie. Wiek ten nie był łatwy dla terenów Zamojszczyzny. W roku 1831 przez Łabunie i sąsiednią miejscowość Łabuńki przeszły wojska walczące w powstaniu listopadowym²⁴. Natomiast pamiątką po powstaniu styczniowym jest kurhan usypany na cześć powstańców w parku otaczającym pałac w Łabuniach.

Pomimo zniszczeń, jakie zostawiły po sobie dwa powstania narodowe, rodzinie Tarnowskich udało się rozbudować i utrzymać na dobrym poziomie folwarki, a materialne ślady inicjatyw tego rodu na terenie Łabuń są widoczne do dzisiaj.

Tabela. Wykaz pracujących w folwarku Łabunie, Wólka Łabuńska i Ruszów w latach 1830-1860²⁵.

Imię i nazwisko	Zawód	rok	miejsce
Józef Exner	ogrodnik	1830	Łabunie, ur. w Czechach
Benedykt Kisielweski	froter	1830	Łabunie
Karol Drewnowski	pisarz gorzelniany	1830	Łabunie

²⁰ Epitafium wykonał zakład A. Pruszyński z Warszawy.

²¹ Przepuszczalnie fundacji rodziny Tarnowskich jest również kapliczka słupowa znajdująca się w południowo zachodniej części placu przykościelnego. Ta murowana kapliczka została wzniesiona na planie kwadratu i uskokowo zwieńczona w formę prostopadłościanu. Pokryto ją blachodachówką, a w zwieńczeniu dachu umieszczono drewnianą kulę z krzyżem. Z każdej ze stron obiektu znajdują się półokrągłe zakończone przeszklone nisze a w nich rzeźbione w drewnie postaci Matki Boskiej, świętego Wojciecha i świętego Dominika. Powyżej znajduje się przeszklony prześwit a w nim rzeźbiona figura Chrystusa Frasobliwego.

²² APL, Akta Stanu Cywilnego, Akta małżeństw, 1858 r.

²³ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, województwo białskie, ziemia chełmska, województwo brzeskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 83-84.

²⁴ A. Szykuła, *Łabuńki w pamiątkach Mieczysława Potockiego*, „Spotkania z Zabytkami”, nr 2/2007 (w druku).

²⁵ Wykaz został sporządzony na podstawie akt Stanu Cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Łabuniach 1830-1860. Dokumenty te przechowywane są w Archiwum Państwowym w Lublinie. Lista z pewnością nie jest pełna, autorka ograniczyła się do wykazu osób które wykonywały zawody istotne dla zarządzania i działania folwarków i browaru.

Józef Lewicki	bednarz	1830	Łabunie
Wincenty Czernecki	bednarz	1830	Łabunie
Piotr Kuhn	szynkarz	1830	Łabunie
Wincenty Czerneckij	bednarz	1830	Łabunie
Aleksy Zarzecki	rządca Dóbr Łabunie	1830	-
Marcin Pierogowski	propinator	1830	Łabunie
Jan Gilewicz	ekonom	1830	Łabunie
Jan Hajduk	pasiecznik	1830	Łabunie
Kasper Mazurkiewicz	ogrodnik	1830	Łabunie
Benedykt Nowicki	siodlarz	1830	Łabunie
Józef Lewicki	bednarz	1830	Łabunie
Marcin Kurdwanowski	ekonom w folwarku Wólka Łabuńska	1832	-
Leopold Pellegrini	dzierżawca części Wólki Łabuńskiej	1832	ur. na Śląsku
Franciszek Żmudzki	ekonom w folwarku Ruszów	1833	-
Seweryn Krajewski	zastępca wójta Gminy Łabunie	1833, 1848	-
Marcin Malinowski	leśniczy w Ruszowie	1833	-
Józef Mauczuka	leśniczy w Łabuniach	1834	-
Józef Rogowski	lokaj	1834, 1847	Łabunie
Szymon Gałkowski	lokaj	1834	Łabunie
Tomasz Cyc	krawiec	1834	Łabunie
Jan Piasecki	stangret	1834	Łabunie
Christof Friedrich Fanck	stolarz	1835	Łabunie
Jan Petlicki	bednarz	1835	Łabunie
Wojciech Podściański	kucharz	1835, 1848, 1846	Łabunie
Jan Szałapak	owczarzyk	1835	Łabunie
Michał Wojda	gumienny	1835	Łabunie
Błażej Jagoda	kołodziej w Wólce Łabuńskiej	1835	-
Jan Bienkiewicz	oberleśniczy Dóbr Łabunie	1835, 1850	-
Józef Dębicki	ekonom w Ruszowie	1840	-
Adam Łastowicz	piwowar	1840	Łabunie
Feliks Masalski	piwowar	1840	Łabunie
Karol Kreynert	stelmach	1843	Łabunie
Kazimierz Nowakowski	rządca dóbr Łabuń	1844	-
Jan Budzyński	propinator	1844	Łabunie
Jakub Wesółowski	ekonom w Wólce łabuńskiej	1844	-
Szymon Rogalewicz	podleśniczy w Ruszowie	1844, 1847	-
Mateusz Kosturkiewicz	kuczer	1845	Łabunie
Wojciech Szymański	kuczer	1846, 1849	Łabunie
Jan Piotrowski	ekonom w Łabuniach	1846	-
Józef Dębicki	ekonom w Łabuniach	1848	-
Michał Antoniszewski	lokaj	1848, 1850, 1860	Łabunie
Ignacy Domański	koniuszy	1849	Łabunie, zm. 1850
Wojciech Podściański	kucharz	1850	Łabunie
Wojciech Przybylski	furman	1850	Łabunie

Józef Terlecki	gorzelniany	1850	Łabunie
Władysław Śleszyński	piwowar	1851	Łabunie
Wojciech Przeorski	ekonom folwarku Ruszów	1853	-
Józef Cybulski	ekonom folwarku Łabunie	1853	-
Władysław Kleczyński	piwowar	1853	Łabunie
Franciszek Pajczek	leśniczy w Ruszowie	1856	-
Karol Kuhn	kuchmistrz we dworze w Łabuniach	1856	-
Teofil Sroczyński	stangret	1856	Łabunie
Elżbieta Nowakowsk	służąca we dworze w Łabuniach	1856	-
Franciszek Papuga	sługa dworski	1857	Łabunie
Karolina Swatowska	kucharka w Łabuniach	1858	-
Maciej Momot	gajowy w Ruszowie	1858	-
Jan Oklea	stangret	1858	Łabunie
Wawrzyniec Markowski	stelmach w Ruszowie	1858	-
Franciszek Rychel	lokaj	1858	Łabunie
Franciszek Lejman	rządca Dóbr Łabunie	1858	-
Jakub Kapłon	fornal dworski	1859	Łabunie
Stanisław Karol Miciolowski	ekonom	1860	Łabunie
Tomasz Kukier	gorzelniany	1860	Łabunie
Marcin Kołaczkowski	podleśniczy w Ruszowie	1860	-

Kaplica Tarnowskich przy kościele p.w. św. Dominika w Łabuniach, po 1871 r., fot. A. Szykuła, 2006 r.

Ołtarz Chrystusa Ukrzyżowanego w kaplicy Tarnowskich, po 1871 r., fot. A. Szykuła 2006 r.

Epitafium Adama hr. Tarnowskiego, kaplica Tarnowskich, zakład A. Pruszyński z Warszawy, po 1851 r., fot. A. Szykuła 2006 r.